

Zdzisław SZYMAŃSKI

**Charakterystyka podstawowych kategorii ekonomicznych
w ujęciu Henryka Kamieńskiego**

Характеристика основных экономических категорий в трактовке
Генриха Каменского

Grundsätzliche ökonomische Kategorien nach Henryk Kamieński

Najwybitniejszym przedstawicielem postępowego nurtu myśli społeczno-ekonomicznej w Polsce lat czterdziestych XIX w. był Henryk Kamieński. W pracach swych łączył on zainteresowania filozofa, socjologa i ekonomisty. Z interesującej nas dziedziny, ekonomii politycznej, niewątpliwie najważniejszą pracą Henryka Kamieńskiego jest *Filozofia ekonomii materialnej ludzkiego społeczeństwa*, która po raz pierwszy ukazała się jako druk anonimowy w r. 1843 — tom I i w r. 1845 — tom II.

Twórczość naukowa Kamieńskiego zmierza do stworzenia ogólnego, syntetycznego systemu filozoficznego — co zresztą nie jest zjawiskiem odosobnionym w Europie pierwszej połowy XIX wieku¹ — a następnie do wyrażenia go w poszczególnych naukach społecznych. O takich zamierzeniach autora *Filozofii ekonomii materialnej* świadczą artykuły opublikowane przez niego na łamach poznańskich czasopism w latach 1842—1845. W artykule *Kilka słów o filozofii praktycznej, czyli o filozofii czynu* Kamieński wskazuje na konieczność upraktycznienia filozofii, dotychczasowa bowiem filozofia nie poddawała teoretycznej analizie najistotniejszych zagadnień życia społeczno-gospodarczego, dlatego też nie potrafiła wyjaśnić ani złożonych procesów, ani ogólnych praw rozwoju

¹ O dążeniu do tworzenia dzieł syntetycznych uogólniających dotychczasowy dorobek nauki świadczą takie przykłady jak: dzieła socjalistów utopijnych Saint-Simona i Fouriera, system filozoficzny Hegla czy koncepcje socjologiczne Comte'a.

i postępu.² Z kolei nauki społeczne, w tym także ekonomia polityczna, nie potrafiły — zdaniem Kamińskiego — znaleźć właściwej drogi przejścia od badań empirycznych do uogólnień teoretycznych, nie umiały bowiem korzystać z teoriopoznawczego dorobku filozofii. Zamierzeniem autora *Filozofii ekonomii materialnej* było dokonanie integracji filozofii i nauk społecznych. Z wyżej wymienionych względów analizując filozofię ekonomii Kamiński nie ogranicza się do wyjaśnienia podstawowych prawidłowości rozwoju społeczno-gospodarczego, lecz zajmuje się także dość szczegółową interpretacją kategorii ekonomicznych, co występuje zwłaszcza w drugim tomie dzieła.

Przedmiotem procesu historycznego, a tym samym przedmiotem zainteresowań ekonomii jest — zdaniem autora *Filozofii ekonomii materialnej* — społeczeństwo jako całość. Czynnikiem konsolidującym społeczeństwo ludzkie jest proces pracy, walka powszechna, jaką społeczeństwo prowadzi z przyrodą.

„Rozwój materialny społeczeństwa jest to postęp ludzkiego ducha w walce z materią. Rozwój — postęp są tu równoznaczne.”³

Widzimy więc, że proces pracy, który konstytuuje społeczeństwo, rozumiany jest jako przetwarzanie przyrody, ale zarazem jako postęp samego społeczeństwa, „organizmu produkcyjno-społecznego”. Z wywodów Kamińskiego wynika, że człowiek jako jednostka społeczna nie ma żadnych możliwości doskonalenia się poza społeczeństwem. W relacji człowiek — przyroda jednostka występować może jedynie jako część społecznej całości.

Autor *Filozofii ekonomii materialnej* dostrzega wyraźnie, że ludzie w rozwoju społecznym wchodzą pomiędzy sobą w określone stosunki społeczne, których istotną treścią są stosunki własnościowe. W jego ujęciu własność występuje pod dwoma postaciami. W pierwszym ujęciu:

„Własnością powszechną, czyli bogactwem całego rodu ludzkiego jest wszystko, co na otaczającej go materii zdobędzie i do swojego użytku obróci i przekształci”. Natomiast „własność zaś szczególna, czyli po prostu własność w pospolitym i zwyczajnym użyciu tego wyrazu, jest to rozdział bogactwa powszechnego pomiędzy pojedynczych ludzi.”⁴

Nie trudno się domyśleć, że drugie ujęcie własności, to własność prywatna.

Stosunki własnościowe są dla Kamińskiego najważniejszym elementem stosunków ekonomicznych, rozstrzygają bowiem o stosunkach po-

² H. Kamiński: *Kilka słów o filozofii praktycznej, czyli o filozofii czynu* [w:] H. Kamiński: *Filozofia ekonomii materialnej ludzkiego społeczeństwa z dodaniem mniejszych pism filozoficznych*, PWN, Warszawa 1959.

³ Kamiński: *Filozofia ekonomii materialnej...*, s. 55—56.

⁴ *Ibid.*, s. 71.

działu powszechnego bogactwa, a tym samym rzutują na całokształt stosunków społecznych. Myśl tę autor wyraża w słowach:

„Własność jest to urządzenie rozdziału, czyli podziału, jest to więc treść wewnętrzna układu społeczeństwa, bo czyliż samo z siebie nie wynika, że podział jest wyrażeniem stopnia jedności pomiędzy ludźmi?”⁵

Kamiński trafnie zauważa stałe przemiany w stosunkach własności. Prowadzą one do zmiany form „użytkowania człowieka przez człowieka”. Interpretacja tego wyrażenia wymaga pewnych wyjaśnień. Przez „użytkowanie człowieka przez człowieka” Kamiński w zasadzie rozumie stosunki wyzysku, chociaż w niektórych miejscach sprowadza je do prostej wymiany usług produkcyjnych, wynikających z podziału pracy, kiedy mówi, że „jest to stosunek człowieka do rzeczy z konieczności fizycznej wynikający”.⁶

W poglądach H. Kamińskiego na instytucję własności uwidacznia się wpływ zarówno literatury socjalistyczno-utopijnej Zachodu, jak radykalno-demokratycznych nurtów polskiej myśli społeczno-ekonomicznej doby Wielkiej Emigracji. Własność jako podstawową instytucję społeczną traktował w swych pismach Karol Fourier. Według niego jest ona podstawą wszelkiej wytwórczości i postępu, będąc zarazem środkiem celowej i korzystnej pracy.⁷ Podobne sformułowania znaleźć można w oficjalnych dokumentach Gromad Ludu Polskiego i lewego skrzydła Towarzystwa Demokratycznego Polskiego.

Z pojęciem własności wiąże się u Kamińskiego zagadnienie interesu pojedynczego i powszechnego. Interes pojedynczy, cel działalności gospodarczej poszczególnego człowieka, jest dla autora *Filozofii ekonomii materialnej* uprzedmiotowieniem bezwzględnej idei interesu powszechnego. Interes pojedynczy wiedzie człowieka w życie społeczne, jest częścią interesu powszechnego.

Kamiński interpretuje w sposób ahistoryczny interes powszechny, dobro całej społeczności ludzkiej. Natomiast ujęcie interesu osobistego nosi wyraźne cechy ujęcia historycznego. Kamiński zdaje sobie sprawę, że interes osobisty, którym kieruje się *homo oeconomicus*, niejednokrotnie jest przeciwstawny interesom całego społeczeństwa i prowadzi do ukształtowania się niesprawiedliwych stosunków społecznych, w których poszczególne jednostki znajdują się w niejednakowym stosunku do własności środków produkcji.

⁵ *Ibid.*

⁶ Patrz J. Górski: *Na marginesie nowego wydania „Filozofii ekonomii materialnej” Henryka Kamińskiego*, „*Ekonomista*” 1961, nr 4, s. 879, oraz Kamiński: *Filozofia ekonomii materialnej...*, s. 74.

⁷ W. Grabski: *Karol Fourier (1772—1837) jego życie i doktryna*, Warszawa 1928, s. 89.

Takie ujęcie interesu osobistego odróżnia Kamińskiego od interpretacji ekonomii klasycznej. Ekonomiści klasyczni, a zwłaszcza Adam Smith, uważali bowiem, że interes osobisty w warunkach wolnej konkurencji zapewnia harmonijny rozwój gospodarczy kraju poprzez rozszerzenie rozmiarów produkcji i obniżkę jej kosztów. Efekty rozwoju są korzystne dla całego społeczeństwa — rosną płace w następstwie stałego wzrostu zapotrzebowania na siłę roboczą, odpowiednią dynamikę wzrostu wykazują renty na skutek rosnącego popytu na płody rolne, również zysk wzrasta jako wielkość absolutna, co umożliwia stałą kontynuację procesu akumulacji.⁸

Autor *Filozofii ekonomii materialnej* uważa, że każda z form własności środków produkcji w chwili powstania była racjonalna i usprawiedliwiona osiągniętym stanem rozwoju.

„Jeśli przeto jaki społeczny układ jest niesprawiedliwy — pisze Kamiński — to tylko względnie innych układów, w których dalej posunięta i lepiej ukształtowana idca sprawiedliwości.” I nieco dalej — „przeszłość porównana z teraźniejszością zawsze nosi cechę niesprawiedliwości, teraźniejszość nosić ją będzie względnie przyszłości, i przyszłości momenta poprzednie względem następnych.”

Dlatego też niewolnictwo jest postępowaniem w stosunku do ludożerstwa lub wymordowania słabszego nieprzyjaciela, a niewola gruntowa (poddaństwo) jest postępowaniem w stosunku do niewolnictwa.⁹

Kamiński zgodnie ze swoim rozumieniem procesu historycznego traktuje więc każdą formę stosunków ekonomicznych, która istniała w przeszłości, jako etap kształtowania się jedności między ludźmi, a więc jako sprawiedliwą na danym etapie. Oznacza to z kolei, że była ona swego czasu zgodna z interesem powszechnym, a więc była formą stosunków dobrowolnych, wyrażających wolę powszechną.

Podstawowym kryterium obiektywnej oceny postępowości poszczególnych stosunków społecznych jest więc wpływ, jaki wywierają one na umocnienie jedności społecznej, rola stosunków społecznych w pobudzaniu pracy indywidualnych producentów. Wynika z tego, że Kamiński zdawał sobie sprawę, że własność jako kategoria ekonomiczna ulega ciągłym zmianom, jest więc kategorią historyczną. Do podobnych wniosków doszedł Stanisław Worcell, czołowy ideolog Gromad Ludu Polskiego, którego twórczość znana była zapewne H. Kamińskiemu. Własność w jego ujęciu to określone stosunki między ludźmi, w związku z czym nie ma wiecznej formy własności, a szczególnie własność burżuazyjna nie jest ani „prawem natury, ani prawem boskim”.¹⁰

⁸ Porównaj uwagi J. Górskiego na temat ekonomii klasycznej zamieszczone w artykule *Ekonomia epoki Królestwa Kongresowego a sprzeczności kapitalizmu*, „*Ekonomista*” 1960, nr 5, s. 1083.

⁹ Kamiński: *Filozofia ekonomii materialnej...*, s. 98—100.

¹⁰ B. Baczeko: *Poglądy społeczno-polityczne i filozoficzne Towarzystwa Demokratycznego Polskiego*, KiW, Warszawa 1955, s. 179.

Historyczne ujęcie form własności jest poważnym osiągnięciem poznawczym autora *Filozofii ekonomii materialnej*. Z podobną, a nawet identyczną interpretacją form własności spotykamy się w pracach młodego Marksa pisanych w tym samym czasie co dzieło Kamińskiego. W *Ideologii niemieckiej* Karol Marks i Fryderyk Engels rozwijając teorię materializmu historycznego wykazują, że rozwój form podziału pracy prowadzi do różnicowania się form własności. Oznacza to, „że każdorazowy stopień podziału pracy określa również stosunki pomiędzy osobnikami w odniesieniu do materiału, narzędzi i wytworu pracy”.¹¹ W dziele swym Marks i Engels wyróżniają trzy typy własności, które poprzedziły powstanie kapitalistycznych stosunków produkcji: własność plemienną, różne formy własności epoki antycznej, oparte w przeważającej mierze na pracy niewolników, oraz własność feudalną.¹² W *Świętej rodzinie*, pierwszej wspólnej pracy napisanej przez Marksa i Engelsa (rok 1844), Marks wskazując na własność prywatną jako przyczynę istnienia antagonistycznych stosunków produkcji uzasadnia historyczną rolę proletariatu, któremu przypadnie w udziale unicestwienie kapitalistycznych stosunków produkcji opartych na własności prywatnej.¹³

Kamiński, który reprezentował postępowy kierunek w myśli społeczno-ekonomicznej kraju stojącego na niższym szczeblu rozwoju gospodarczego aniżeli Europa Zachodnia, dostrzegając podobnie jak Marks i Engels historyczną zmienność form własności, tworzy płaszczyznę do negatywnej oceny istniejących w dalszym ciągu na ziemiach polskich stosunków folwarczno-pańszczyźnianych, opartych na wyzysku i przymusie pozaekonomicznym, jako nie odpowiadających osiągniętemu stanowi rozwoju społecznego i hamujących dalszy rozwój sił wytwórczych.

Problemem spornym i wymagającym wyjaśnienia jest zagadnienie, jakie czynniki w teorii Kamińskiego powodują przekształcenia w stosunkach społecznych i własnościowych. Prof. Janusz Górski w artykule zamieszczonym na łamach „*Ekonomisty*” w pracach Kamińskiego dopatruje się niezwykle ważnego poglądu, że przekształcenia te są następstwem zmian w stosunku człowieka do przyrody, następstwem podporządkowania przyrody człowiekowi.¹⁴ Innymi słowy zmiany w stosunkach społecznych i własnościowych są rezultatem stale rozwijających się sił wytwór-

¹¹ K. Marks, F. Engels: *Ideologia niemiecka* [w:] *Dzieła*, t. 3, Warszawa 1961, s. 23.

¹² *Ibid.*, s. 23—25.

¹³ Patrz K. Marks, F. Engels: *Święta rodzina* [w:] *Dzieła*, t. 2, Warszawa 1961, s. 42—43.

¹⁴ Górski: *Na marginesie nowego wydania „Filozofii ekonomii materialnej”...*, s. 879.

czych. Jest rzeczą charakterystyczną, że z podobnymi poglądami odnośnie roli sił wytwórczych jako głównego czynnika przeobrażeń społeczeństwa spotkać się można przy lekturze dzieł Marksa z lat czterdziestych XIX w.¹⁵

W pracach Henryka Kamińskiego materialistyczne wątki dziejów przeplatają się z koncepcjami idealistycznymi, przeważającymi zresztą w ówczesnej myśli filozoficzno-społecznej. Zaznacza się tu niewątpliwie wpływ idealistycznej filozofii niemieckiej, pierwszych dziesiątków lat XIX w., a w szczególności filozofii Hegla. Bronisław Baczko w posłowie do *Filozofii ekonomii materialnej ludzkiego społeczeństwa* słusznie zauważa, że u Kamińskiego, jak i w wielu analogicznych przypadkach, mamy do czynienia ze szczególną sytuacją, gdy myśliciel nie potrafi poznać historycznej egzystencji społecznej człowieka inaczej jak przez uwikłanie problematyki w metafizyczny system filozoficzny wypowiadający się o „absolucie”, „bogów” itd. Jest to — używając heglowskiego i marksowskiego terminu — szczególny rodzaj „świadomości fałszywej”. Człowiek ma wtedy do czynienia nie z problemami pozornymi, a z krytoproblemami.¹⁶ Kamiński zresztą posunął się znacznie dalej na drodze rozwijania wątków materialistycznych niż niektórzy socjaliści utopijni, nadając im niekiedy jedynie idealistyczną oprawę. Wydaje się więc, że ten wybitny polski myśliciel społeczny z lat czterdziestych XIX w. zbliżył się w poważnym stopniu do zrozumienia istoty stosunków produkcji jako podstawowych stosunków społecznych.¹⁷

Jest to niewątpliwie wielkie osiągnięcie metodologiczne autora *Filozofii ekonomii materialnej* zważywszy, że dzieło pisane było z pozycji przedstawiciela kraju gospodarczo zacofanego, w którym zdecydowanie dominowały stosunki feudalno-pańszczyźniane, a podstawowym problemem politycznym było zagadnienie odzyskania niepodległości.

W rozważaniach Kamińskiego własność jest ściśle związana z pojęciem „funkcji materialnych społeczeństwa”, przez które rozumie określone stosunki społeczne nieodłączne od samego procesu produkcji. Do funkcji materialnych społeczeństwa zalicza on rozdział pracy (przez rozdział pracy rozumie on sam proces pracy, proces tworzenia nowych wartości, a więc proces produkcji) i wymianę. Tę ostatnią traktuje jako wymianę towarów dokonującą się poprzez rynek i interpretuje jako „wymianę usług”. Zaznacza się tu prawdopodobnie wpływ ekonomii wulgarnej, a zwłaszcza czołowego jej przedstawiciela J. B. Say'a. Say

¹⁵ Patrz Marks, Engels: *Ideologia niemiecka*, s. 37.

¹⁶ B. Baczko: *Henryka Kamińskiego system filozofii społecznej. Próba interpretacji* [posłowie do:] Kamiński: *Filozofia ekonomii materialnej...*, s. 500.

¹⁷ Porównaj Górski: *Na marginesie nowego wydania...*, s. 880.

traktował bowiem wartość towaru jako wartość usług świadczonych przez trzy główne czynniki produkcji, tj. przez pracę, kapitał i ziemię.

Między wymianą, procesem pracy i stosunkami własnościowymi zachodzi według Kamińskiego ścisły związek.

1) Proces pracy nie może istnieć bez zamiany (wymiany), a tym samym i bez wartości. Urządzenie zbiorowego zdobywania bogactw jest bowiem nierozdzielne od zbiorowego ich użytkowania, produkcja jest więc niemożliwa bez istnienia własności.

2) Wymiana istnieć by nie mogła, gdyby nie proces pracy, bo nie miałyby przedmiotu; gdyby nie własność, bo nie miałyby celu i rzeczywistego znaczenia.

3) Własność z kolei nie miałyby przedmiotu, gdyby produkcja nie tworzyła wspólnego bogactwa.¹⁸

Spośród trzech zjawisk: procesu pracy, wymiany i własności najważniejsza jest własność — podstawa stosunków społecznych. Własność — mówiąc językiem Kamińskiego — jest pierwotnym zarodem idei funkcji materialnych, oraz celem ich ostatecznym w rzeczywistości.¹⁹

Po obszernym omówieniu funkcji materialnych społeczeństwa, w których najważniejszą rolę odgrywa własność, z kolei z samego charakteru własności autor *Filozofii ekonomii materialnej* wyprowadza teorię rozwoju materialnego społeczeństwa.

W rozwoju społeczeństwa rozróżnia on sprawiedliwe stosunki społeczne oparte na dobrej woli od przeciwstawnych im stosunków opartych na różnego typu przemocy bezpośredniej lub pośredniej. W stosunkach społecznych opartych na idei sprawiedliwości środkiem tworzenia bogactwa społecznego jest praca, natomiast jedynym środkiem społecznego rozdawnictwa wytworzonych dóbr jest zamiana. Krańcowo odmiennym od zamiany środkiem rozdawnictwa bogactw jest gwałt fizyczny. Jest on cechą charakterystyczną stosunków społecznych opartych na materialnej przemocy jednych ludzi nad drugimi. Ma miejsce wtedy, „kiedy na mocy urządzonych stosunków człowiekowi owoce jego pracy, kiedy rozdawnictwo bogactw nie jest powierzone dobrowolnej zamianie, ale przemocy silniejszego”.²⁰ Społeczeństwo rozdziela się wtedy na dwie klasy ludzi — mocniejszych i słabszych, gnębiących i gnębiionych. Powoduje to wielorakie skutki.

1) Praca, główna funkcja społeczna, jest wykonywana w imię interesu grup uprzywilejowanych. Tym samym jest mniej wydajna, co pomniejsza bogactwo społeczne.

¹⁸ Kamiński: *Filozofia ekonomii materialnej...*, s. 130—131.

¹⁹ *Ibid.*, s. 134.

²⁰ Kamiński: *Filozofia ekonomii materialnej...*, s. 166.

2) Zmniejszanie bogactwa społecznego odbija się niekorzystnie na stopie życiowej całego społeczeństwa.

3) W społeczeństwie podzielonym na dwie klasy antagonistyczne, tylko w obrębie klasy uprzewilejowanej istnieć mogą w całej rozciągłości stosunki oparte na dobrowolnej zamianie wytworzonych produktów. Klasa uprzewilejowana organizuje proces produkcji czerpiąc z tego największe korzyści, klasie wyzyskiwanej przypada w udziale rola bezpośredniego producenta.²¹

PRACA I WYMIANA JAKO FODSTAWOWE ELEMENTY PROCESU GOSPODARCZEGO

Funkcje materialne społeczeństwa: praca i zamiana są w ujęciu Kamińskiego właściwym przedmiotem ekonomii materialnej²²; zakreslają one ramy, w których zamyka się wszelkie dążenie społeczeństwa do urzeczywistnienia swoich materialnych celów.

„Nauka ekonomii materialnej jest więc właściwie rzeczą o wzajemnej pomiędzy ludźmi usług wymianie, która jest sumą funkcji materialnych i za ich pośrednictwem się odbywa.”²³

Po krótkim i z natury rzeczy ogólnym naszkicowaniu związków, jakie zachodzą pomiędzy poszczególnymi elementami procesu gospodarczego należy przejść do bardziej szczegółowego omówienia takich kategorii ekonomicznych jak: praca i zamiana, które składają się na pojęcie funkcje materialne społeczeństwa, w tym znaczeniu, jakie im nadaje autor *Filozofii ekonomii materialnej*.

W interpretacji Henryka Kamińskiego praca pojedynczego człowieka nie może być uważana za środek do zaspokojenia potrzeb indywidualnych, ale za zasługę niesioną całemu społeczeństwu. Człowiek nie kieruje swoich wysiłków dla wytwarzania rzeczy jemu wyłącznie potrzebnych, lecz dla produkcji dóbr potrzebnych całemu społeczeństwu, od którego wzamian otrzymuje wynagrodzenie, korzystając z pracy innych ludzi.

„Więc człowiek pracując odbywa funkcję społeczną — posługę powszechną, albowiem pracując służy całemu towarzystwu.”²⁴

Kamiński traktuje więc proces pracy, co uwypuklone zostało już na początku tego opracowania, jako część kolektywnego wysiłku całego społeczeństwa zmierzającego do panowania i przekształcania przyro-

²¹ *Ibid.*, s. 168—172.

²² Kamiński ekonomię polityczną nazywa ekonomią materialną. Stanowisko swoje w tej kwestii omawia w rozdziale I *Filozofii ekonomii materialnej ludzkiego społeczeństwa*.

²³ Kamiński: *Filozofia ekonomiki materialnej...*, s. 176.

²⁴ *Ibid.*, s. 178.

dy, celem zaspokojenia potrzeb ludzkich. Nie trudno dostrzec, że u Kamińskiego wyraźnie uwidacznia się społeczny charakter produkcji będący efektem społecznego podziału pracy. Autor *Filozofii ekonomii materialnej* zdaje sobie sprawę, że produkcja poza społeczeństwem, praca pojedynczego człowieka to coś mało realnego. W jego rozumieniu praca jest obowiązkiem każdego człowieka, społeczeństwo zaś winno zapewnić wykonywanie tego obowiązku poprzez odpowiednie wynagrodzenie za pracę. W wypadku wyeliminowania ze stosunków społecznych przymusu bezpośredniego czy też innych form przemocy, praca staje się jedynym środkiem do zdobycia własności, a interes własny jest całkowicie wystarczającą rękojmią wykonywania obowiązku pracy. Interes osobisty każdego człowieka wskazuje mu również wybór określonego zawodu i miejsca pracy. Rola, jaką przypisuje Kamiński interesowi osobistemu, którym kieruje się *homo oeconomicus*, jest identyczna z postulatami ekonomii klasycznej i głoszoną przez nią zasadą lesseferyzmu.

Bodźcem do pracy — pisze Henryk Kamiński — może być zarówno interes osobisty człowieka jak i potrzeba duchowa, chęć pracy, „instynkt pracy” tak to określają Marks i socjaliści utopijni. W tym drugim przypadku praca staje się „najwyższym celem sama w sobie”, może stać się nawet powołaniem.

„Artysta, badacz, i w ogóle każdy poświęcający się uprawie ducha, zaprawdę pracuje. Skalą zaś mierniczą pracy do oznaczenia jej zasługi jest ważność usług niesionych społeczeństwu.”²⁵

Praca w zależności od tego czy wykonywana jest w imię interesu osobistego, czy też w imię powołania jest albo środkiem, albo celem sama w sobie. Kamiński znacznie wyżej ocenia pracę wykonywaną z pobudek duchowych, gdyż taka praca przysparza więcej korzyści całemu społeczeństwu.

Wydajność pracy, jej „dzielność” jest w prostym stosunku do siły więzi społecznych, jakie istnieją pomiędzy ludźmi. Im ściślejsze są powiązania gospodarcze pomiędzy poszczególnymi członkami społeczeństwa, grupami społecznymi, czy regionami kraju, tym bardziej pogłębia się podział pracy, tym bardziej wzrasta wydajność pracy. W efekcie człowiek może zaspokajać swoje potrzeby przy pomocy mniejszych nakładów pracy, w większym stopniu panuje nad otaczającą go przyrodą.

Kamiński trafnie zauważa, że w miarę rozwoju społeczeństwa rosną potrzeby człowieka. Konieczność ich zaspokojenia powoduje doskonalenie się podziału pracy, powstawanie nowych „rodzajów pracy” i powiększanie bogactw społeczeństwa. Wśród nowopowstających potrzeb dominują potrzeby duchowe.

²⁵ *Ibid.*, s. 182—183.

W społeczeństwie, w którym panują sprawiedliwe stosunki społeczne, praca jest nie tylko obowiązkiem człowieka, ale ponadto jedynym środkiem zaspokojenia potrzeb. W związku z tym każdy człowiek ma naturalne prawo do pracy, „a wszelkie stosunki odejmujące mu bezpośrednio lub pośrednio możność pracowania gwałcą największe prawa człowieka i jedność pomiędzy ludźmi, która tych praw jest treścią”.²⁶ W takiej sytuacji przestrzeganie obowiązku pracy jest tylko wtedy możliwe, o ile zabezpieczone jest prawo do pracy. Dobrze rozumiany interes społeczny nakazuje realizację tego drugiego prawa, aby korzystać z pracy wszystkich ludzi.

Położenie silnego akcentu na zagadnienie prawa do pracy dowodzi, że na poglądy Kamieńskiego poważny wpływ wywarły dzieła socjalistów utopijnych. W pracach Saint-Simona występuje wyraźnie dążność do stworzenia społeczeństwa sprawiedliwości społecznej, w którym każdy ma prawo do pracy, odpowiadającej jego kwalifikacjom i powołaniu i w którym dochód dzieli się „stosownie do zasług” jednostki. Saint-Simon wyobrażał sobie, że ingerencja państwa poprzez organizację państwowych zakładów produkcyjnych zapewni urzeczywistnienie powszechnego prawa do pracy. Innego typu program realizacji socjalizmu wysunęli dwaj inni wielcy socjaliści utopijni — Fourier i Owen. Podstawową jednostką organizacyjną przyszłego społeczeństwa była dla nich kooperatywa wytwórcza (Fourier nazywa ją falangą). Miała ona mieć charakter jednostki wytwórczej, w dużym stopniu samowystarczalnej. Kooperatywa zapewnić miała wszystkim jej członkom prawo do pracy, a także rozwój życia kulturalnego i towarzyskiego.

Z prawa do pracy jako podstawowego i najważniejszego prawa człowieka, członka społeczności ludzkiej, autor *Filozofii ekonomii materialnej* wyprowadza prawo do ziemi.

„Ziemia — bowiem — do wszystkich ludzi zarówno należy i wszyscy jednakie mają do niej prawa.”²⁷

Pogwałcenie tego prawa jest wyrazem samowoli i w konsekwencji powoduje wyzysk człowieka przez człowieka. Genezy tej koncepcji dośzukiwać się należy u angielskich reformatorów agrarnych przełomu XVIII i XIX w. — Thomasa Spence'a i Williama Ogilvie. Spence — obrońca interesów wywłaszczonych chłopów i rewolucjonista agrarny — w oparciu o koncepcje prawa natury Grotiusa i Locke'a postulował uspołecznienie ziemi, oddanie jej we władanie ludowi i wprowadzenie ustroju gminowładztwa. Uspołeczniona ziemia byłaby oddawana w dzierżawę członkom gminy. Dochody płynące z rent od dzierżawców

²⁶ *Ibid.*, s. 196—197.

²⁷ *Ibid.*, s. 253.

służyłyby na pokrycie potrzeb gminy i pomoc dla biednych. Wpływ koncepcji agrarnych Spence'a zauważyć można w projektach organizacji gmin komunistycznych Owena, a pośrednio również w projektach wybitnego socjalisty ricardiańskiego Thompsona. William Ogilvie wychodząc z założenia, że prawo do posiadania ziemi jest naturalnym prawem człowieka, był rzecznikiem powrotu do feudalnego patriarchy, gdzie samodzielni, silni gospodarczo chłopci za niską rentę otrzymaliby w wieczystą dzierżawę część ziemi landlordów.²⁸

Naczelnym problemem, jaki stawia sobie Kamiński, jest sposób realizacji prawa do ziemi. Rozważa przy tym dwie możliwości. Prawo do ziemi może być zrealizowane albo przez podział całego zasobu ziem uprawnych na równe części między wszystkich członków społeczeństwa, albo też poprzez wspólną uprawę ziemi i równy podział plonów między użytkowników. Kamiński odrzuca pierwszą alternatywę jako niemożliwą do realizacji i niezgodną z istniejącym poziomem rozwoju społeczeństwa, w którym utrwalił się daleko zaawansowany społeczny podział pracy. Jednocześnie jako rewolucyjny demokrat i gorący zwolennik walki o niepodległość kraju zdaje sobie sprawę, że realizacja drugiego wariantu o zabarwieniu wyraźnie utopijno-socjalistycznym, nie znalazłaby odpowiedniego oddźwięku w masach ludowych, które autor *Filozofii ekonomii materialnej i Prawd żywotnych narodu polskiego* pragnie pociągnąć do walki narodowowyzwoleńczej.

W tej sytuacji — pisze Kamiński — człowiek może realizować prawo do ziemi poprzez prawo do pracy, chociaż może być pozbawiony bezpośredniego prawa do ziemi. Celem bezpośredniego prawa do ziemi jest zapewnienie całemu społeczeństwu, wszystkim bez wyjątku ludziom, jak najobfitszych korzyści z uprawy gruntów.

Kształty i formy tego prawa nie mogą być raz na zawsze ustalone, lecz winny zmieniać się, w celu jak najpełniejszego zaspokojenia stale rosnących potrzeb społeczeństwa. Użytkownicy bezpośredniego prawa do ziemi winni być traktowani jako świadczący swoje usługi na rzecz ogółu, podobnie jak w innych rodzajach prac specjalnych.

Prawo bezpośrednie do ziemi to po prostu własność ziemiska. Kamiński unika tej nazwy z dwóch powodów.

1) Ziemia nie jest własnością we właściwym tego słowa znaczeniu, ponieważ nie jest produktem pracy człowieka, ale jedynie źródłem bogactwa.

2) Termin „własność ziemiska” kojarzy się z pojęciem własności indywidualnej, bezwzględnej prawa pojedynczego człowieka do ziemi — jak to określa Kamiński. Tymczasem własność indywidualna, owo bez-

²⁸ A. Łukasiewicz: *Socjalizm ricardiański w historii ekonomii politycznej*, PWN, Warszawa 1961, s. 17—18.

względne prawo pojedynczego człowieka do ziemi, może i powinna być uważana jako pewna, historycznie zmienna forma bezpośredniego prawa do ziemi.

Prawo bezpośrednio do ziemi, rozumiane jako prawo do pracy, w odniesieniu do całego społeczeństwa urzeczywistnia prawo do ziemi. W określonych warunkach może być jednak narzędziem wyzysku człowieka zamiast być prawem do pracy staje się wyłącznością ziemi. Staje się wtedy prawem niesłusznym, gdyż w oparciu o to prawo poszczególni ludzie odbierają wynagrodzenie wyższe nad zasługi niesione społeczeństwu.²⁹ W rozumieniu Kamińskiego każda forma prawa bezpośredniego do ziemi, podobnie jak i inne formy własności jest słuszną i sprawiedliwą na określonym etapie rozwoju społecznego. Warto w tym miejscu zacytować odpowiedni fragment *Filozofii ekonomii materialnej*, w którym autor najpełniej wyraził swoje relatywistyczne stanowisko w tej kwestii.

„Nie ma żadnego momentu bezpośredniego prawa do ziemi, który by był bezwzględnie złym lub dobrym. Każdy zaś jest koniecznym i dobrym w odpowiednim sobie momencie ludzkiego towarzystwa, dopóki z nim razem swojego powołania nie wypełni, każdy jest złym, kiedy przetrwa swoją potrzebę.”³⁰

W przytoczonym zdaniu najpełniej wyraża się u Kamińskiego dialektyka historycznego rozwoju.

Narzuca się pytanie, jaki wpływ na ukształtowanie się poglądów Kamińskiego w kwestii najważniejszego urządzenia stosunków w rolnictwie miała sytuacja społeczno-gospodarcza i polityczna ziem polskich pod zaborami, oraz postawa różnych odłamów społeczeństwa polskiego zarówno w kraju jak i na emigracji. W latach czterdziestych XIX w. w Królestwie Kongresowym i w Galicji sprawą palącą stawało się zagadnienie likwidacji stosunków folwarczno-pańszczyźnianych na wsi. Kraj stał bowiem przed groźbą rewolucji agrarnej (spisek Ściegieniego w Królestwie i wydarzenia galicyjskie 1846 r.). Postępowe warstwy społeczeństwa polskiego słusznie wiązały tzw. kwestię agrarną z problemem odzyskania niepodległości. Stąd też w programach politycznych Wielkiej Emigracji i spisków krajowych po powstaniu listopadowym sprawa chłopska wysuwała się na plan pierwszy ze wszystkich zagadnień społecznych i była wykładnikiem postępowości, bądź konserwatywności poszczególnych ugrupowań.

Na poglądy Kamińskiego w sprawie własności ziemskiej wywarła niewątpliwie wielki wpływ ideologia społeczna Towarzystwa Demokratycznego Polskiego i Gromad Ludu Polskiego. Należy więc nieco uwagi poświęcić ich programom agrarnym.

²⁹ Kamiński: *Filozofia ekonomii materialnej...*, s. 263.

³⁰ *Ibid.*, s. 261.

Cytowane już przeze mnie stwierdzenie H. Kamińskiego, że „ziemia do wszystkich ludzi zarówno należy i wszyscy jednakie mają do niej prawa” jest jakgdyby, echem wypowiedzi z „Aktu założenia” TDP z r. 1832 (tzw. Małego Manifestu), w którym mowa jest o „wspólnej dla wszystkich ziemi i jej owocach”.³¹ Te same bliżej nie sprecyzowane i mgliste akcenty utopijno-socjalistyczne odnośnie sprawy chłopskiej występują w programie Gromad Ludu Polskiego. Rewolucyjno-demokratyczny program Gromad, program rewolucji agrarnej, zapowiadał całkowitą likwidację ustroju pńszczyźnianego w Polsce, zniesienia folwarku szlacheckiego. W praktyce oznaczało to konsekwentną realizację bardziej postępowej, amerykańskiej drogi rozwoju kapitalizmu w rolnictwie.³² W działalności Towarzystwa Demokratycznego Polskiego z biegiem czasu zwyciężyły tendencje umiarkowane. Ostatecznie opracowany program TDP tzw. Wielki Manifest z r. 1836 był programem burżuazyjno-demokratycznym. Głosił on zniesienie stosunków feudalno-pańszczyźnianych w Polsce poprzez uwłaszczenie chłopów z zachowaniem folwarku szlacheckiego. Na gruncie polskim realizacja tego programu, który można identyfikować z tzw. pruską drogą rozwoju kapitalizmu w rolnictwie, oznaczałaby poważny krok naprzód na drodze demokratycznych, burżuazyjnych przemian społeczeństwa polskiego.

Bronisław Baczko w książce *Poglądy społeczno-polityczne i filozoficzne Towarzystwa Demokratycznego Polskiego* wysuwa tezę, że w kraju ten sam co do swej treści klasowej program co Wielki Manifest TDP, a więc program reform burżuazyjno-demokratycznych, tworzy Henryk Kamiński, w przeciwieństwie do rewolucyjno-demokratycznego programu Edwarda Dembowskiego — programu zbliżonego do ideologii Gromad.³³ Wydaje się że sądy Baczki w tej dziedzinie są zbyt kategoryczne. Trudno bowiem zaliczyć w sposób mechaniczny i definitywny któregoś z pisarzy i działaczy niepodległościowych tego okresu do jednego li tylko odłamu nurtu postępowego w dziejach polskiej myśli społeczno-ekonomicznej lat trzydziestych i czterdziestych XIX w. I tak np. w poglądach Kamińskiego odnajdujemy tendencje utopijnosocjalistyczne, jak i postępowe w warunkach polskich burżuazyjno-demokratyczne.

U Kamińskiego przeważa jednak zdecydowanie element utopii społecznej, który bliski jest wielu koncepcjom socjalizmu utopijnego. Kamiński co prawda aprobeuje tzw. bezpośrednie prawo do ziemi, czyli własność indywidualną, ale też postulat likwidacji własności indywidualnej odrzucany jest przez cały socjalizm drobnomieszczański, a w wa-

³¹ Baczko: *Poglądy społeczno-polityczne i filozoficzne...*, s. 126.

³² *Ibid.*, s. 172.

³³ *Ibid.*, s. 158—159 oraz 184—185.

runkach Polski — kraju stojącego jeszcze przed uwłaszczeniem — postulat ten musiał wydawać się szczególnie abstrakcyjny i niezgodny z potrzebami czasu.³⁴

W kwestii urządzenia stosunków rolnych Kamiński różni się od jednego z najwybitniejszych socjalistów utopijnych — Karola Fouriera. Fourier krytykował rozdrobnienie gospodarcze rolnictwa francuskiego jako przyczynę marnotrawstwa, braku planowości i niskiej wydajności pracy³⁵, ale krytyka ta prowadzona była z pozycji przedstawiciela kraju, w którym istniały już ukształtowane stosunki kapitalistyczne, a rewolucja burżuazyjna zniosła wszelkie pozostałości feudalizmu w rolnictwie.

Sądzić należy natomiast, iż w swych poglądach na własność, w tym także na własność ziemi, Kamiński zajmuje w pewnym sensie podobne stanowisko jak znany francuski socjalista drobnomieszczański Proudhon. O ile jednak Proudhon krytykuje kapitalistyczną własność prywatną staje się zarazem gorącym zwolennikiem i obrońcą indywidualnego „posiadania”, własności drobnotowarowej³⁶, to autor *Filozofii ekonomii materialnej* wysuwając postulat tzw. bezpośredniego prawa do ziemi, zdaje sobie sprawę z historycznej zmienności form własności. Dla polskiego ekonomisty własność prywatna, nawet w postaci własności drobnotowarowej, nie jest ostatecznym etapem kształtowania się form władania środkami produkcji.

Drugim elementem procesu gospodarczego, drugą z kolei funkcją materialną społeczeństwa — jak to określa Kamiński — jest wymiana.

„Zamiana w ogólności jest funkcją społeczną, która urządza wzajemność usług pomiędzy ludźmi, a tym samym rozdawnictwo powszechnego bogactwa nabytego ludzką pracą.”³⁷

Formy wymiany nie są stałe, zmieniają się wraz ze zmianami stosunków społecznych. Doskonalenie się form wymiany produktów i wzrost zasięgu wymiany jest wynikiem zmian w poziomie rozwoju sił wytwórczych, następstwem wzrostu społecznego podziału pracy.

„Zamiana — pisze Kamiński — jest w stosunku prostym urządzeniem pracy i rozdziału jej na prace specjalne. Dalej sięgać nie może, albowiem nie miałyby przedmiotu.”³⁸

Uchwycenie związków przyczynowych między podziałem pracy a wymianą i podkreślenie zależności wymiany od stopnia rozwoju produkcji

³⁴ Porównaj Górski: *Na marginesie nowego wydania...*, s. 885.

³⁵ Grabski: *Karol Fourier (1772—1837)...*, s. 60.

³⁶ Porównaj Marks, Engels: *Święta rodzina...*, s. 50 oraz D. Rosenberg: *Zarys rozwoju nauk ekonomicznych Marksa i Engelsa w latach czterdziestych XIX wieku*, PWN, Warszawa 1957, s. 268.

³⁷ Kamiński: *Filozofia ekonomii materialnej...*, s. 200.

³⁸ *Ibid.*, s. 203.

i kooperacji pracy wskazuje na wpływ, jaki wywarła teoria Adama Smitha na ukształtowanie się poglądów ekonomicznych Kamińskiego.

Autor *Filozofii ekonomii materialnej* wyróżnia dwa stopnie wymiany. Jeśli funkcją wymiany rządzi gwałt fizyczny, czy jakakolwiek inna forma przymusu bezpośredniego, wyraża ona wtedy jednostronną wolę pojedynczego człowieka. Zamiana dobrowolna zapewnia ludziom dobrodziejstwa całkowitej wzajemności usług.

Podobnie jak proces pracy również samą wymianę Kamiński traktuje jako usługę niesioną przez poszczególne człowieka na rzecz całego społeczeństwa. Uwidacznia się tu wpływ ekonomii wulgarnej J. B. Say'a, a być może drugiego wariantu zysku Adama Smitha. Kamiński dostrzega także, że wymianie podlegają nie tylko same produkty, ale również usługi świadczone sobie wzajemnie przez ludzi.

Henrykowi Kamińskiemu znane są takie kategorie ekonomiczne, jak: wartość wymienna towaru, cena i rynek. W swym systemie ekonomicznym identyfikuje on wartość wymienną z wartością towaru, natomiast w sposób adekwatny określa cenę jako pieniężny wyraz wartości wymiennej towaru. Również zgodnie z naszymi współczesnymi wyobrażeniami rozumie on rynek, posługując się co prawda terminem „targ”.

Sprawą najbardziej istotną jest stosunek Kamińskiego do konkurencji. W posłowie wydawcy B. Baczeko wysuwa tezę, że Kamiński ma afirmatywny stosunek do kapitalizmu jako ustroju społecznego. Twierdzi że autor *Filozofii ekonomii materialnej* dostrzega w konkurencji — zjawisku nieodłącznie związanemu z kapitalizmem — jeśli tylko nie jest ona związana z wyłączością (monopolem) cechę pozytywną. Baczeko sugeruje, że Kamińskiego interesują nie tyle realne ekonomiczne skutki wywoływane przez konkurencję, ile abstrakcyjna możliwość najskuteczniejszych warunków, jakie stwarza ona dla realizacji „woli powszechnej” i pełnego rozwoju sił wytwórczych jednostki.³⁹

Wrażenie takie rzeczywiście odnosi się po przeczytaniu *Filozofii ekonomii materialnej*. Głębsza analiza dzieła Kamińskiego pozwala jednak dostrzec również jego krytyczne akcenty w stosunku do kapitalizmu. Co prawda w ustroju kapitalistycznym nie występuje przymus bezpośredni w postaci przymusu fizycznego, ale ma miejsce przymus pośredni. Ten ostatni oparty na wyłączości posiadania środków produkcji powoduje zaprzeczenie jednym ludziom przez drugich prawa do pracy. W konsekwencji pociąga to za sobą:

1) „utrata wszelkich dobrodziejstw, do których zasługa daje prawo; i ten wypadek dotyka pognębionych;”

³⁹ Baczeko: *Henryka Kamińskiego system filozofii społecznej...*, s. 562.

2) „utrąte dla całego społeczeństwa wyższych dobrodziejstw dzielniej rozwiniętej pracy, którą wstrzymuje w jej popędzie zaprzeczone do niej prawo.”⁴⁰

Przymus pośredni wpływa także na wymianę towarową powodując, że staje się ona wymianą nieekwiwalentną.

Aprobata idei konkurencji, jaka niewątpliwie występuje w dziele Henryka Kamieńskiego, nie jest sprzeczna z postulatami socjalizmu utopijnego, co sugeruje Bronisław Baczek. Socjalizm utopijny w ogromnej większości wypadków krytykuje jedynie określoną formę przejawiania się konkurencji, mianowicie konkurencję kapitalistyczną, która poprzez rozpowszechnianie postępu technicznego prowadzi do zubożenia klasy robotniczej, powstania bezrobocia i kryzysów ekonomicznych.⁴¹

Krytyczne uwagi pod adresem kapitalistycznej wolnej konkurencji występują także w ekonomii epoki Królestwa Kongresowego, którą cechują liczne elementy drobnomieszczańskie.⁴² Nie budzi więc zdziwienia fakt, że negatywna ocena specyficznej formy przejawiania się konkurencji, konkurencji kapitalistycznej, ma miejsce również w pracach Henryka Kamieńskiego — rewolucyjnego demokracji i socjalisty utopijnego — i to zarówno w *Filozofii ekonomii materialnej ludzkiego społeczeństwa* jak (i zwłaszcza) w *Obrazie porównawczym pauperyzmu*. Warto zacytować jedno zdanie z artykułu *Obraz porównawczy pauperyzmu*, w którym Kamieński porównuje warunki życia chłopca polskiego, podówczas jeszcze pańszczyźnianego, z sytuacją życiową proletariatu na Zachodzie Europy.

„W kraju naszym znajdzie się także nędza, może nawet powszechniejsza, ale nigdy taka straszna.”⁴³

PROBLEM KAPITAŁU I ZYSKU Z KAPITAŁU

Istotnym zagadnieniem w pracach Kamieńskiego jest problem interpretacji środków produkcji, kapitału i ich roli w procesie pracy. Kamieński zdaje sobie doskonale sprawę z tego, że narzędzia pracy czy też — szerzej rozumiejąc — środki produkcji, które człowiek sam wytwarza, zapewniają mu władztwo nad otaczającą go przyrodą. Narzędzia pracy

⁴⁰ Kamieński: *Filozofia ekonomii materialnej...*, s. 238.

⁴¹ Ostra krytyka kapitalistycznej wolnej konkurencji występuje w pracach francuskiego socjalisty utopijnego Karola Fourier. Fourier wskazuje, że wielka liczba kapitalistycznych przedsiębiorstw w każdej gałęzi przemysłu, prowadzących ze sobą bezlitosną walkę konkurencyjną, doprowadziła do niestychanej nędzy klasę robotniczą, której warunki życia nie różnią się od stopy życiowej ludności Indii i Chin. Patrz Grabski: *Karol Fourier (1772—1837)...*, s. 67—69.

⁴² Porównaj Górski: *Ekonomia epoki Królestwa Kongresowego...*, s. 1065—1067.

⁴³ H. Kamieński: *Obraz porównawczy pauperyzmu [w:] Kamieński: Filozofia ekonomii materialnej...*, s. 371.

są elementem niezbędnym procesu pracy i warunkiem zwiększania wydajności pracy. Tak jak wszelkie inne produkty pracy ludzkiej są one przedmiotem wymiany towarowej i noszą nazwę kapitału. Pojęcie kapitału Kamiński naturalizuje i sprowadza je do zaoszczędzonego produktu pracy, przeznaczonego na cele produkcyjne. Odróżnia on kapitał od zasobu, który jest także zaoszczędzonym produktem pracy, ale nie jest przeznaczony na cele produkcyjne.⁴⁴

Kapitał zwiększa wydajność pracy, jej „dzielność”. Stąd też w wynagrodzeniu za pracę wykonywaną przy pomocy określonych narzędzi pracy (kapitału) zawarte jest: 1) wynagrodzenie za pracę bieżącą (pracę żywą, używając nomenklatury marksistowskiej) wykonywaną za pomocą narzędzi pracy, 2) wynagrodzenie za pracę uprzedmiotowioną zawartą w narzędziach pracy.

Wynagrodzenie za pracę uprzedmiotowioną Kamiński traktuje jako dochód od kapitału brutto. W dochodzie tym zawarty jest fundusz amortyzacji i czysty dochód od kapitału. Autor *Filozofii ekonomii materialnej* uważa więc kapitał za dochodotwórczy czynnik procesu produkcji, przynoszący określony dochód właścicielowi.

W sprawiedliwym ustroju społecznym każdy człowiek może stać się posiadaczem kapitału, analogicznie jak każdej innej rzeczy, bądź wytwarzając samodzielnie narzędzie pracy, bądź też nabywając je w drodze ekwiwalentnej wymiany, przeznaczając na ten cel nadwyżki pozostające z konsumpcji indywidualnej. W gospodarce kapitalistycznej występuje jednak zjawisko wyłączości kapitału polegające na utrudnianiu jednym ludziom przez drugich wolnego dostępu do wytwarzania i używania narzędzi pracy. W pełni sprawiedliwe wynagrodzenie kapitału może się ukształtować dopiero w ramach systemu idealnego, przy takich stosunkach produkcji, w których znikłby monopol posiadania kapitału.⁴⁵

Następstwa, które pociąga za sobą wyłączość kapitału, to wyzysk człowieka przez człowieka i zaprzeczenia prawa do pracy. Narzędzia pracy są w ręku niewielkiej liczby ludzi, natomiast ogromna większość pozbawiona własności środków produkcji bądź nie znajduje zatrudnienia, bądź też zmuszona jest pracować za pomocą cudzych narzędzi, znajdując się w całkowitej zależności od właścicieli środków produkcji. Kamiński maluje ponury obraz społeczeństwa, w którym istnieje wyłączość kapitału.

„Więc z jednej strony przedstawia się widok posiadaczy kapitału uwolnionych od obowiązku pracy, z drugiej zaś widok biednych z trudnością podobać mu zdolnych. Pierwszych obdziela hojnie rozdawnictwo — nad zasługi albo nawet żadnej

⁴⁴ Kamiński: *Filozofia ekonomii materialnej...*, s. 266—267.

⁴⁵ *Ibid.*, s. 270.

zasługi, drugich zaś skąpo i niżej od zasług, które im jeszcze pozwolono położyć, które im jeszcze nie zostały zaprzeczone przez pogwałcenie prawa do pracy wynikające z wyłączności kapitału.”⁴⁶

W warunkach istnienia sprawiedliwych stosunków społecznych odzieleniu kapitału od pracy towarzyszy wynagrodzenie obydwu, stosowne do zasług. Rozdział zaś ten jest całkowicie dobrowolny i dopóty nim zostaje, dopóki pracownik nie ma przeszkód w nabyciu własnego warsztatu pracy. W przypadku prostej produkcji towarowej, kiedy właściciel środków produkcji jest zarazem bezpośrednim producentem, występuje trudność w odróżnieniu wynagrodzenia za pracę bieżącą od dochodu z zaangażowanego kapitału. W takim układzie stosunków społecznych żaden człowiek nie miałby możliwości uwolnienia się od obowiązku pracy i obarczenia nią pozostałych członków społeczeństwa.

Rozważając problem wyłączności kapitału Kamiński dochodzi do optymistycznego wniosku, że w miarę wzrostu podaży wolnych kapitałów zaostry się walka konkurencyjna między kapitalistami. Skutki tej walki konkurencyjnej będą dwojakiego rodzaju: 1) wzrośnie wydajność pracy, a tym samym wynagrodzenie za siłę roboczą (wynagrodzenie „usłowań ludzkich”); 2) zmniejszy się, obniży stopa zysku („stopa dochodu od kapitału”). W efekcie nastąpi złagodzenie stopnia wyzysku klasy robotniczej.⁴⁷

Reasumując rozważania Henryka Kamińskiego odnośnie kapitału stwierdzić należy, że traktując w zasadzie pracę jako podstawowe źródło nowej wartości uznaje on również kapitał za czynnik produkcyjny. W tej części dzieła Henryka Kamińskiego, w której autor omawia kapitał, występują niewątpliwie pewne elementy ekonomii wulgarnej, ale ten nurt w burżuazyjnej ekonomii politycznej lat trzydziestych i czterdziestych XIX w., w warunkach zaostrzających się sprzeczności klasowych w Europie zachodniej (ruch czartysów w Anglii, powstania tkaczy lyońskich) był nurtem dominującym. Elementy ekonomii wulgarnej występowały zresztą u tak wybitnego krytyka ekonomii klasycznej i obrońcy niszczonego przez kapitalizm mieszczaństwa jak Simonde de Sismondi oraz u licznych przedstawicieli socjalizmu utopijnego.⁴⁸

⁴⁶ *Ibid.*, s. 277.

⁴⁷ *Ibid.*, s. 282.

⁴⁸ Fourier np. sądził, że pierwsze falanstery powstaną jako spółki akcyjne. Wyobrażał on sobie, że oświeceni kapitaliści sfinansują tworzenie falang, otrzymując akcje, które przynosić będą odpowiedni dochód. Akcje mogą być zbywane. Z ogólnego produktu pracy 4/12 będzie przeznaczony na rzecz kapitału, 3/12 na rzecz „talentu”, 5/12 — na rzecz pracy. Patrz E. Lipiński: *Historia powszechnej myśli ekonomicznej do roku 1870*, PWN, Warszawa 1968, s. 459—460.

РЕЗЮМЕ

Генрик Каменьский, один из выдающихся представителей экономической мысли в Польше XIX века, автор работы „Философия материальной экономии человеческого общества“, главным предметом своих экономических интересов считает борьбу, которую ведет общество с природой. В этой борьбе происходит постоянное общественное развитие, выражающееся укреплением общественных связей между людьми.

Существенным содержанием общественных отношений являются для Каменьского имущественные отношения, при этом каждую форму собственности на средства производства он трактует как этап формирования „человеческого единства“, т.е. считает ее на данном этапе справедливой.

В рассуждениях Каменьского собственность тесно связана с понятием „материальных функций общества“, к которым он относит процесс производства и обмена. Автор „Философии материальной экономии“ сильно подчеркивает тезис, что каждый человек имеет естественное право на труд, что, несомненно, является влиянием произведений утопических социалистов.

Генриху Каменьскому знакомы экономические категории, связанные с товарообменом: меновая стоимость товара, цена и рынок, хотя он отождествляет меновую стоимость со стоимостью товара.

Существенным вопросом в работах Каменьского является проблема интерпретации капитала и его роли в процессе труда. Принимая в основном труд за главный источник стоимости, путает он проблемы создания стоимости с проблемой создания потребительной стоимости. При таком подходе капитал может казаться производственным фактором, так как он повышает производительность труда. Здесь мы встречаем у Каменьского некоторые элементы вульгарных трактовок но следует отметить, что подобные способы трактовки в это время выступали у Сисмонди и многих других представителей утопического социализма.

ZUSAMMENFASSUNG

Henryk Kamiński, einer der bedeutendsten Vertreter der ökonomischen Ideen in Polen des 19. Jh., Verfasser des Werkes: *Filozofia ekonomii materialnej ludzkiego społeczeństwa (Philosophie der materiellen Ökonomie der Gesellschaft)* sieht den Hauptgegenstand seiner ökonomischen Interessen im totalen Kampf der Gesellschaft mit der Natur. In diesem Kampf geht die Entwicklung der Gesellschaft ständig vor sich, indem sie die sozialen Bindungen unter den Menschen festigt.

Wesentlichen Gehalt der sozialen Verhältnisse bilden nach Kamiński die Eigentumsformen, wobei er gemäss seiner Auffassung vom historischen Prozess jede Eigentumsform der Produktionsmittel für ein Stadium in der Bildung einer „Einheit unter den Menschen“ hält, also für eine im gegebenen Stadium gerechte Form.

Bei Kamiński ist das Eigentum eng verbunden mit dem Begriff „der materiellen Funktionen der Gesellschaft“, zu denen er den Produktionsprozess und den Austausch zählt. Der Verfasser des Werkes *Philosophie der materiellen Ökonomie* betont stark die These, dass jeder Mensch das natürliche Recht auf Arbeit hat, was zweifelsohne auf die Lektüre der Werke utopischer Sozialisten zurückzuführen ist.

Henryk Kamiński sind die ökonomischen, mit dem Warenaustausch zusammenhängenden Kategorien bekannt: der Austauschwert der Ware, Preis und Markt, obgleich er den Austauschwert mit dem der Ware identifiziert.

Ein wesentliches Problem in den Werken von Kamiński ist die Interpretation des Kapitals und seiner Rolle im Arbeitsprozess. Im Prinzip behandelt er die Arbeit als grundsätzliche Quelle der Werte, aber er verwechselt das Problem der Erzeugung von Werten mit dem Problem der Produktion von Gebrauchswerten. Bei solcher Auffassung kann das Kapital den Anschein eines Produktionsfaktors haben, da es die Arbeitseffektivität steigert. In dieser Hinsicht stossen wir bei Kamiński auf gewisse Elemente vulgärer Auffassungen; es muss aber festgestellt werden, das Ähnliches damals sogar bei Sismondi und bei zahlreichen Vertretern des utopischen Sozialismus zu finden war.